त्रयोदशः पाठः

परिहास-कथा

(क्त्वा, क्तवतु)

[मिथिला में अपनी बौद्धिक क्षमता तथा परिहास-प्रियता के कारण गोनू झा की बहुत ख्याति है । उस क्षेत्र में प्रत्येक व्यक्ति इनकी कोई-न-कोई कथा सुनाता है जिसमें इनकी प्रत्यग्र बुद्धि की महत्ता मिलती है । प्रस्तुत पाठ में गोनू झा की एक ऐसी कथा दी गयी है जिसमें एक भैंस के बँटवारे का वर्णन है।]

एकदा मित्रयोर्मध्ये एकस्याः महिष्याः विषये अनुबन्धः अभवत् । तेन एकः तस्याः पूर्वार्धभागस्य स्वामी भवेत्, अपरः पश्चाद्भागस्य । पूर्वार्धभागस्य अधिकारी तु मूर्खः आसीत् । अपरस्तु चतुरः । महिष्याः पूर्वार्धभागे मुखं भवति । तस्य स्वामी महिषीं भोजनादिना सेवते । अपरार्धभागस्य स्वामी महिष्याः दुग्धं प्राप्नोति । इत्थं सर्वदा पूर्वार्धस्य अधिकारी एव वञ्चितः भवति स्म ।

स एकदा स्वमित्रं गोनू झा नामकं पण्डितं पृष्टवान् - भो: ! किं करोमि ? सदा वञ्चितोऽस्मि । गोनू झा तस्मै समुचितं परामर्शं दत्तवान् । तत: स महिषीं भोजनेन वञ्चितां कृतवान् । महिषी अतीव कुपिता । तत: स तां दोहनकालेऽपि दण्डप्रहारेण कोपितवान् । अथ महिषी कुपिता भूत्वा दोहनकाले पादप्रहारेण चतुरं मित्रं ताडितवती । स अकथयत् - भो: मित्र ! किमिदं करोषि ? मूर्ख: पूर्वार्धस्वामी अवदत् - अहं महिष्या: पूर्वार्धस्य स्वामी । यत् मे रोचते तदेव करोमि । अनेन तव किम् ? चतुर: मूको जात: । इदं स्वधूर्तताया: फलं ज्ञात्वा लज्जितश्च ।

तत: स पुन: महिषीविभाजनं निरर्थकं कथयित्वा तस्या महिष्या: भोजनदाने दुग्धग्रहणे च उभौ स्वामिनौ इति स्वीकृतवान् । तेन उभयो: लाभ: । अत: विभाजनं निरर्थकं न शोभते इति उपदेश: ।

शब्दार्थ:

एकदा	=	एक बार
मित्रयो:	=	दो मित्रों के / में
मध्ये	=	बीच में
एकस्या:	=	एक की / का / के
महिष्या:	=	भैंस के / का / की
अनुबन्ध:	=	समझौता
तेन	=	उसके अनुसार, उससे
तस्या:	=	उसका / की / के
पूर्वार्धभागस्य	=	आगे के आधे हिस्से का
अपर:	=	दूसरा
पश्चाद्भागस्य	=	पीछे के हिस्से का
चतुर:	=	चालाक, होशियार

प्राप्नोति	=	प्राप्त करता / करती है
सेवते	=	सेवा करता / करती हैं
इत्थम्	=	इस तरह
वञ्चितः	=	ठगा गया
पृष्टवान्	=	पूछा
तस्मै	=	उसे , उसको
परामर्शम्	=	सलाह
दत्तवान्	=	दिया
ततः	=	तब
दोहनकाले	=	दूहने के समय
दण्डप्रहारेण	=	लाठी मार कर
कोपितवान्	=	गुस्सा कर दिया
भूत्वा	=	होकर
पादप्रहारेण	=	पैर चलाकर
ताडितवती	=	मारा
अकथयत्	=	कहा
भोः	=	अरे
किमिदम् (किम्+ इदम्)	=	यह क्या
मे	=	मुझे, मुझको
रोचते	=	अच्छा लगता है
तदेव (तत् + एव)	=	वही
अनेन	=	इससे
मूकः	=	चुप, मौन
जातः	=	हो गया

कथयित्वा	=	कहकर
उभौ	=	दोनों
स्वीकृतवान्	=	स्वीकार किया
उभयोः	=	दोनों का

व्याकरणम्

सन्धिविच्छेदः

मित्रयोर्मध्ये	= मित्रयोः + मध्ये	(विसर्गसन्धिः)
अपरस्तु	= अपरः + तु	(विसर्गसन्धिः)
वञ्चितोऽस्मि	= वञ्चितः + अस्मि	(विसर्गसन्धिः)
दोहनकालेऽपि	= दोहनकाले + अपि	(पूर्वरूपसन्धिः)
पूर्वार्धस्य	= पूर्व + अर्धस्य	(दीर्घसन्धिः)
लज्जितश्च	= लज्जितः + च	(विसर्गसन्धिः)

प्रकृति-प्रत्यय-विभागः

ज्ञात्वा	=	√ज्ञा + क्त्वा
कुपिता	=	√कुप् + क्त + टाप्
वञ्चितः	=	√वञ्च् + क्त
भूत्वा	=	√भू + क्त्वा
जातः	=	√जन् + क्त
कथयित्वा	=	√कथ् + णिच् + क्त्वा

अभ्यासः

मौखिकः

1. अधोलिखितानां पदानाम् उच्चारणं कुरुत -

प्रत्यग्रबुद्धिः, मित्रयोर्मध्ये, महिष्याः, अनुबन्धः, पूर्वार्धभागस्य, पश्चाद्भागस्य, अपरस्तु अपरार्धभागस्य, वञ्चितः, दोहनकालेऽपि, दण्डप्रहारेण, पादप्रहारेण, ताडितवती, पूर्वार्धस्वामी स्वधूर्ततायाः, लज्जितश्च, दुग्धग्रहणे ।

2. निम्नलिखितानां पदानां सन्धिविच्छेदं वदत -

(क) मित्रयोर्मध्ये

(ख) वञ्चितोऽस्मि

(ग) पूर्वार्धस्य

(घ) लज्जितश्च

(ङ) अपरस्तु

3. गोनू झा से संबंधित या उससे मिलती-जुलती एक अन्य कथा सुनाएँ ।

लिखितः

4. अधोलिखितानां पदानाम् अर्थं लिखत-

एकदा, महिष्याः, अनुबन्धः, पूर्वार्धभागस्य, पश्चाद्भागस्य, इत्थम्, रोचते ।

5. अधोलिखितानि पदानि अनुसृत्य सदृशानि पदानि लिखत -

दुग्धम्, वञ्चिताम्, महिष्याः, वञ्चितोऽस्मि, दण्डप्रहारेण

6. 'परिहास-कथा' पाठ से मिलती-जुलती एक अन्य कहानी लिखें ।

7. अधोलिखितानि अशुद्धानि पदानि शुद्धानि कृत्वा लिखत-

महिस्याः, परामर्षम्, पादप्रहारेन, भोजनादिणा, पृस्टवान्

3. निम्नलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत -

(क) मित्रयोर्मध्ये कस्याः विषये अनुबन्धः अभवत् ?

(ख) महिष्याः पूर्वार्धभागस्य अधिकारी कः आसीत् ?

(ग) सर्वदा कः वञ्चितः भवति स्म ?

(घ) 'परिहास-कथा' इति पाठेन का शिक्षा मिलति ?

4. मञ्जूषायाः उचितं पदं चित्वा रिक्तस्थानानि पूरयत -

चतुरः, महिष्याः, मूर्खः, महिषी, मूको (मूकः)

(क) एकदा मित्रयोर्मध्ये एकस्याः .... विषये अनुबन्धः अभवत् ।

(ख) महिष्याः पश्चाद्भागस्य स्वामी .... आसीत् ।

(ग) महिष्याः पूर्वार्धभागस्य स्वामी .... आसीत् ।

(घ) दोहनकाले दण्डप्रहारेण .... कुपिता जाता ।

(ङ) चतुरः .... जातः ।

योग्यता-विस्तारः

गोनू झा की अन्य कथाएँ

I. गोनू झा के घर चोर आये

एक रात गोनू झा की पत्नी ने कहा, 'लगता है घर के पास चोर खड़े हैं । अब क्या करें?' गोनू झा ने चोरों को सुनाते हुए कहा, 'तुम चिन्ता न करो । मैंने सारा कीमती सामान बगल के खेत में गाड़ दिया है ।'

यह सुन चोर खेत को कुदाल से खोदने लगे । सुबह होने से पहले गोनू झा पहुँचे और बोले, 'आप सबने मेरा खेत खोद दिया इसके लिए धन्यवाद ।' चोर लज्जित होकर लौट गये ।

कुछ दिनों बाद चोर फिर आये । पत्नी ने कहा, ''लगता है आज फिर चोर आये हैं ।''